

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет соціальних наук та соціальних технологій
Кафедра соціології

Кваліфікаційна робота
освітній ступінь — бакалавр

на тему: **«Формування нової мілітарної ідентичності в умовах російсько-української війни у осіб, які брали участь в ній у 2014-15 роках»**

Виконав: студент 4-го року навчання

Спеціальності 054 Соціологія

Бігдан Олександр Андрійович

Наукова керівниця: к. соц. н., старша
викладачка

Прохорова Анна Андріївна

Рецензент: старший викладач Артикуца
Сергій Сергійович

Кваліфікаційна робота захищена з оцінкою

Секретар ЕК: _____

« ____ » _____ 2023 р.

Київ – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ НА ВІЙНІ.....	6
1.1. Адаптація індивідів до війни в рамках військової соціології.....	6
1.2 Теоретична рамка вивчення ідентичності в умовах війни.....	9
1.3 Явище набуття мілітарної ідентичності і адаптації до неї.....	15
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ НОВОЇ МІЛІТАРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ У 2014-15 РОКАХ.....	20
2.1. Методологія та дизайн дослідження.....	20
2.2. Перехід осіб до мілітарної ідентичності та очікування від неї.....	23
2.3. Чинники існування мілітарної ідентичності.....	30
ВИСНОВКИ.....	38
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	40

ВСТУП

Станом на початок вторгнення Росії в Україну за підрахунками Міністерства у справах ветеранів, кількість зареєстрованих учасників АТО / ООС сягала 500 тис. (2022). За даними ООН на 2021 у ході війни на сході України було вбито більше 4 тис. військових і поранено близько 10 тис (ООН, 2021).

В ситуації, в якій опинилися тисячі солдатів, що потрапили на реальну війну в 21 столітті існувало чимало труднощів та перепон, з котрими доводиться боротися в процесі різкої зміни обстановки і світу навколо. Непрості умови перебування на лінії фронту чи поблизу неї мають різний вплив на індивідів, що вперше відчули на собі всі складнощі та нюанси військового середовища. Першоджерело всіх проблем, з якими воїни зіштовхнуться після закінчення служби, знаходиться саме на стадії адаптації до війни і змінах у сприйнятті себе і оточуючих в ході неї.

В нових умовах, в яких України існує з 24 лютого 2022 року постає чимало питань та задач пов'язаних з інтеграцією нових військовослужбовців до лав Збройних сил. Новий побут, стиль життя, устрій, сприйняття себе в армії тощо – виклики, з якими в тій чи іншій мірі стикається кожен новоприбулий солдат в незалежності від досвіду бойових дій чи служби в якості строковика. Є достатньо праць, присвячених «зворотній» адаптації бійців до цивільного життя після повернення та складнощів, що виникають при цьому, проте в даному дослідженні акцент буде зроблено саме на стадії формуванні нової ідентичності на війні і ознаках цього процесу, що є актуальним для нинішнього часу. Ще більш важливим явищем є війна і її вплив на військове середовище, оскільки дуже велика кількість людей зіштовхнулись із питаннями набуття мілітарної ідентичності.

Станом на жовтень 2022 року орієнтовна кількість військовослужбовців Збройних сил складає приблизно 700 тис. людей, в той час, як в період 2014-2021 років чисельність війська становила приблизно 250 тис (2022). Різке

збільшення чисельності армії майже в три рази в умовах повномасштабної війни. Це не просто цифри, а десятки, може і сотні тисяч людей, які раптово, опинились в неприродних для себе критичних умовах, де їм щодня може загрожувати небезпека. Тому вкрай необхідно розуміти специфіку адаптації осіб саме до війни і їхні потреби, адже в незалежності від того чи скоро завершиться війна, можна припустити, що загроза нового конфлікту буде завжди, а чисельність українського війська з безпекових причин зростатиме.

Об'єкт цього дослідження є явище формування мілітарної ідентичності. **Предметом** є формування нової мілітарної ідентичності в умовах війни (АТО / ООС) у осіб, які брали участь в ній у 2014-15 роках. **Метою** є визначити елементи формування нової ідентичності у осіб що проходили службу в АТО/ООС в 2014/15 роках.

Завдання:

1. Встановити теоретичні складові адаптації до війни в рамках мілітарної соціології
2. Конкретизувати поняття мілітарної ідентичності в соціальних науках
3. Виокремити умови, за яких відбувається формування нової ідентичності на війни у індивідів, що потрапили неї
4. Встановити ознаки переходу до нової ідентичності у індивідів на війні
5. Типізувати чинники відповідно до яких особи, що проходили службу в АТО/ООС, виокремлюють приналежність до нової ідентичності на війні.

Для оцінки ризиків адаптації до реалій війни, особливостей та впливу минулого цивільного життя на нове, в даній роботі розглянуто ряд теоретичних досліджень на дану тематику, а також проаналізовано досвід осіб, що отримали досвід війни участі у в ході перебування на службі на сході України в 2014-2015 роках.

Теоретично основу роботи склали роботи класиків соціології таких як, П. Штомпки А. Шюца, П. Бурдьє на тему війни, адаптації до неї та ідентичностей людини а також доробок вітчизняних науковиць в А. Артеменко та П. Батаєвої, які, зокрема, адаптували ідеї і концепції попередників до вивчення війни в Україні.

Емпіричну основу роботи склав аналіз 16 глибинних напівструктурованих інтерв'ю, проведених в рамках проєкту «Діагноз: Війна» із учасниками бойових дій на сході України. Аналіз емпірії відбувався через програмний продукт ATLAS.ti.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ НА ВІЙНІ

1.1. Адаптація індивідів до війни в рамках військової соціології

Військова соціологія або, як її ще називають, соціологія військових організацій займається вивченням соціальних фактів функціонал та структурні компоненти військових інститутів, їх діяльність загалом, а також зв'язки із соціумом в якому вони існують і який їх формує. В цьому соціологічному напрямку індивідуальна поведінка вивчається через поєднаність з іншими більш широкими структурами, а саме військовими організаціями. Як і в інших царинах соціальних наук, основним, що відображають дослідження є еволюція суспільства. У військовій соціології основним часовими проміжками історії науки було безпосередньо її зародження, повоєнний період (після двох світових війн)/період холодної війни та сучасна історія. Найбільш важливим і знаковим став саме другий період, який визначив напрямок розвитку царини на роки вперед (Resteigne, 2022).

Слід зауважити, що вивченням війни в загальному розумінні, тенденцій, явищ, причин і наслідків через теоретичну рамку займається соціологія війна. На відміну від неї, внутрішніми, а не зовнішніми процесами роботи воєнізованих організацій (інституції, що сформовані та покликані вирішувати питання війни на полі бою) та військовослужбовців (тих, хто служить в збройних формуваннях та здатний розвиватися в мілітарній сфері) займається військова соціологія. Предметом дослідження тут є внутрішні та зовнішні соціальні зв'язки індивідів в армії (збройних силах). Всі проблеми військових, взаємодії цивільних і солдатів, поведінка воїнів безпосередньо під час бойових дій та в умовах війни, взаємозв'язки з іншими представниками даного середовища піддаються вивченню (Хобта, 2016). Вивчення соціальної адаптації військових до умов війни – сфера дослідження військової соціології.

Якщо говорити про суто військову соціологію, то найбільш знаковим дослідженням, яке дало поштовх у розвитку цієї галузі, була монографія С. Стауффера та його дослідницької команди в часи Другої світової війни «Американський солдат». В ній були проаналізовані чинники, що прямо чи опосередковано впливають на індивідів під час війни. В роботі також було виявлено, що суб'єктивне сприйняття війни учасниками дослідження також має суттєвий вплив на ефективність армій призовного типу.

Докладне вивчення кількох підрозділів збройних сил США різнорізними методами і підходами, дало змогу С.Стауфферу поглянути на цілий пласт проблем і викликів, які були недослідженими до того. Зокрема, оцінці підлягали чинники віку, сімейного стану, освіти. Було виявлено безпосередній зв'язок між цими факторами і рівнем стійкості до стресу, сприйняття боїв і смертей, витривалості тощо. Ця робота зародила поняття військової соціології на теренах Америки, вперше ґрунтовно було описано процес адаптації до війни солдата, перехід від цивільного до воєнного життя та виявлено закономірності таких змін (Stouffer, Suchman, DeVinne, 1949).

В той час, як дослідження С.Стауффера становили великий внесок у емпіричну складову дослідження війни, теоретичне підґрунтя військової соціології тільки формувалося – по суті це були паралельні процеси. Ще за довго до Другої світової війни Г.Спенсер запропонував поділ на войовниче і індустріальне суспільство. На його думку у войовничому типі класове правління базується на обслуговуванні потреб армії, громадяни підпорядковуються державі, невоююча частина суспільства змушена забезпечувати потреби воюючої частини, політична влада централізована, як у війську, і приватні асоціації, якщо їм дозволено існувати, суворо регулюються. Оскільки військовий стан не може бути залежним від зовнішньої торгівлі, він дотримується політики економічної автономії або автаркії. Проте можна помітити, що дані судження і використання терміну «войовниче суспільство» є виключно тогочасними спробами дивитися на різні типи соціуму, без виокремлення дисципліни, що б вивчала мілітарність як окреме явище.

Однак, як вже зазначалось, дослідження, що набирали обертів після Другої світової, підштовхнули до створення відповідної окремої царини соціології. Одним з основних творців галузі мілітарної соціології на інституційному рівні є американський соціолог М. Яновіц, який присвятив цій тематиці не одну роботу, першою з яких була праця «Професійний солдат: соціальний та політичний портрет» 1960 року. В огляді на цю книгу Д. Бюрк зазначав, що науковець надав велике значення формуванню нових гіпотез про мілітарну організацію у демократичних суспільствах нового зразка (Burk, 1993). М. Яновіц працював у часи холодної війни та його наукова діяльність та зробив великий внесок у інституалізацію військової соціології шляхом перетворення її на нову окрему дисципліну.

Основними параметрами приналежності в соціальному світі є переживання, стосунки та взаємодії. Відповідно до цього, її діяльність визначається, як робота з підтримки умовних кордонів (Anthias, 2006). Дослідники зазначали, що потребу в афіліації, приналежності та прихильності можна вважати ключовим універсальним людським бажанням розвивати та «виконувати» міжособистісні інтеракції – стосунки (Albertson, 2019).

Можна зазначити, що діяльність індивіда, його взаємодії з іншими, перехід в нові соціуми, внутрішні та зовнішні зв'язки розглядаються в сукупності і є предметом вивчення галузі військової соціології, стрімкий розвиток якої почався після Другої світової війни. Поведінка та культурний контекст є впливовим чинниками, якщо оцінювати процес адаптації до нової реальності загалом.

Що стосується вивчення військової царини у вітчизняній соціології, то воно почало активно відбуватись з 2014 року. Поява галузі відбулася в радянські часи, хоча тоді була досить умовною навіть у часи перебудови. Фактичне зародження галузі відбулось в Україні з появою незалежності, проте мало маргінальний характер, адже досліджувалася дідівщина, соціальні структури армії, що не бажали контактувати, окремі випадки вивчення ветеранів-афганців, миротворців та учасників бойових дій. Серйозний розвиток

і прогрес галузі почався лише з появою реальної війни (Загребельний, Беккер, 2022). Ще однією проблемою мілітарної соціології була не систематичність досліджень і їх фрагментарність, а також неузгодженість напрямків вивчення (соціологія війська армії або соціологія війни безпосередньо) (Кудринська, Лапан, & Химович, 2022). Окремі аспекти означеної проблематики можна знайти у наукових доробках Афоніна Е. (становлення армії як соціального інституту; особливості соціальної поведінки військовослужбовців та ін.) (1994), О.Мазурика (сучасні тенденції відтворення армії як соціального інституту) (2001), Ю.Калагіна (передумови й особливості інституціоналізації військової контрактної служби в Україні) (2008), А. Солнишкіної (особливості функціонування воєнної організації) (2009). Соціально-політичний зміст контекст війни, а також її сутність описані у працях українських соціологів, що з'явилися після 2014 року: І. Рущенко (особливості російсько-української гібридної війни) (2015), А. Яковенко (соціальні наслідки військового конфлікту) (2014), С. Хобта (історія дослідження війни, війна у ракурсі об'єкту вивчення соціології) (2016), М. Требін (теоретико-методологічні моменти дослідження війни; збройна боротьба в Україні в контексті сучасних тенденцій у військовій справі) (2014, 2015), Т. Марценюк («Невидимий батальйон»: участь жінок у військових діях в АТО. (Берлінська, Марценюк & Квіт, 2015) О. Панфілов (Військова соціологія: до питання інституалізації) та інші.

1.2 Теоретична рамка вивчення ідентичності в умовах війни

Для осмислення механізмів становлення індивідів в новій для них реальності розглянемо деякі з концепцій класиків соціології. На думку перший дослідників поняття ідентичності Д. Міда та Ч. Кулі це соціальне явище, виникає і існує завдячуючи процесам взаємодії людей з тими, хто їх оточує. В цьому випадку індивід може усвідомити себе лише з погляду позиції іншої особи. Це дає змогу співвідносити себе з оцінкою «значимих інших» (Ващинська, 2009). Для опису буденного життя, феноменологічний напрям

соціології широко застосовував поняття «інтерсуб'єктивності», запроваджене Е. Гуссерлем (2000), яке більш детально було вивчено його наступником А. Шюцом. Пізніше також використовувалося П. Бергером та Т. Лукманом (1966), які теж вивчали ідентичність і її конструювання. Суть інтерсуб'єктивності, як явища, полягає в формуванні вищезгаданого досвіду безпосередньо під час взаємодії індивідів. Підсумком даного процесу є виникнення узагальненого досвіду/знання, притаманного не лише конкретній особі, а всьому суспільству. Міцність і сталість соціальних зв'язків в соціальному середовищі забезпечує типізація дій, яка в свою чергу є спільним для всіх членів групи набутиим кластером знань. В контексті участі людей у війні і їхнього ставлення до нових обставин, також важливо згадати про інше поняття А.Шюца – самотипізацію, в якій індивід на основі вже відомих соціальних типологій сам визначає і інтерпретує своє місце в соціальній реальності. (Shutz, 1970).

В роботі «Смислова структура повсякденного світу. Чужий. Окреслення соціальної психологія» (Shutz, 1944) описано, зокрема, кілька ознак пристосування індивіда до групи за рахунок культурних зразків, якими можна керуватися для інтерпретації ситуації. Розподіл всього, що оточує індивіда в певний момент часу відбувається та стратифікується в залежності від раціональності вибору в певний момент часу. В соціальному полі всі елементи релевантні певній ситуації. Набуті раніше знання нового учасника перетворюються на підручні способи вирішення нагальних потреб, він перестає осягати сенс речей. Індивід, інтегруючись до нових умов, переймає типізований досвід – культурний зразок, яким він керується в момент прийняття рішень, не замислюючись про те, чому і навіщо він це робить. Таким чином виникає повсякденне мислення. Цей момент дуже характерний для оцінки учасників війни, які в незвичних, а інколи, і екстремальних для психіки обставинах приймають типізовані для середовища рішення, не задумуючись про наслідки. При цьому, індивід залишається собою і може пояснити собі власні ж нетипові вчинки практичною логікою буденного існування в таких умовах – це і є

звичайне мислення. Вищезгадане явище якраз і формує культурні зразки притаманні групі і конкретним особам.

Для самовизначення себе в реальному світі особа посилається на поняття біографічної ситуації – тобто такої, де сукупність вже наявних у індивіда знань та інтересів відображає його прагнення змінювати світ, щоб він сприймався ним. Тобто індивід співвідносить власні бажання і прагнення з облаштуванням всього відповідно до пережитих моментів в минулому (Shutz, 1970).

Адаптацію ідей А. Шюца до вітчизняних реалій в своїх дослідженнях наводить О. Даниленко. Згадані вище тексти («Чужий: соціально психологічний нарис» та «Той, що повертається додому»), дослідниця пропонує розглядати в комплексі, тому що австрійський вчений за час своєї позанаукової діяльності встиг побути і в ролі солдата (що воює і повертається після війни), і в ролі мігранта. Це дало змогу йому згрупувати набутий (залишковий) досвід під вже згаданий термін біографічної ситуації. Науковий доробок вченого дуже допомагає в аналізі кризових соціальних процесів (міграції, адаптації переселенців та солдатів), що дуже точно лягає в контекст України і ситуації в ній після 2014 року через аналіз її крізь призму соціології повсякденності. Поняття «дім» за Шюцом, що, як і біографічна ситуація, і інші концепти вченого, безпосередньо стосуються зв'язку солдата з рідним місцем, означає набір смислів та прочитань в процесі пошуку інтерсуб'єктивності і має символічний характер. Це явище позбавлене емоційного забарвлення, бо є індивідуальним для кожної людини (Даниленко, 2018).

Якщо розглядати світ крізь призму солдата, що повертається додому, дім для нього набуває абсолютно незвичного, чужого вигляду. Водночас позиція повернення відрізняється від ситуації іноземця, адже солдату не треба приєднуватися до незнайомої групи, він вже був її частиною. Він має стосунок до цього світу, у який повернувся, а отже має і очікування щодо нього. Шюц зазначає, що такий типовий досвід для ветеранів війни чимось подібний до туристів, які повертаються на батьківщину або студентів які приїжджають додому з навчання. Взаємодія з новою-старою обстановкою – результат

сприйняття індивідом реальності крізь призму досвіду, який він отримав в ній, який якісно відрізняє його позицію від іноземця, що потрапив в нові обставини. Подібна спроба прийняти реальність і подивитися на неї крізь призму минулого – нормальна реакція індивіда на обставини з точки зору соціальної психології – Шюц вважає що це є захисним механізмом, який допомагає подолати перший шок після повернення. Тут ключовим виступає поняття дому, що може бути як метафізичним, так і цілком конкретним місцем на Землі куди повертається індивід. Те, що робить його нечужим в зміненому, часом чужому середовищі (Schutz, 1970)

Також, в своїх післявоєнних текстах (1945) Шюц сформулював проблему соціального переходу з одного соціуму в інший з точки зору групової динаміки. Автор стверджує, що солдат, який повертається додому, робить «необґрунтоване припущення, що соціальні функції, що витримали випробування в рамках однієї системи соціального життя, продовжуватимуть робити це, якщо їх пересадити до іншої системи». Він вказує, що «почуття обов'язку, товариства, почуття солідарності та підпорядкування», властиві життю під час військової служби, нелегко відтворити і відчуті у громадянських спільнотах (Schuetz, 1945).

Ці концепції можна об'єднати з працею П. Штомпки, присвяченою соціальному становленню – процесу-наслідку соціальних змін, що зображений у взаємодії структури (потенційної дії) і її агентів, що виконують певну діяльність. В ній соціолог, зокрема, обумовлює всі зміни історичністю, а також логічною закономірністю – індивіди набувають певних знань, що допомагають передбачати і змінювати соціальне життя. Такі особливості теж слід враховувати для виявлення спільностей та відмінностей в агентів, що потрапили в нові структури. В цілому, концепція П. Штомпки стосується змін внаслідок сильних соціальних потрясінь, проте вона також лягає в канву вивчення аналогічних змін на мікрорівні, що зачіпають певних осіб або групи. Звикання до нових умов і реальності дають індивіду можливість отримати нові

знання і в процесі цього розвінчувати міфи чи ілюзії, що склалися відносно минулого соціального життя (Штомпка, 2005).

Щодо більш сучасних розробок даного напрямку у соціології, у 2011 році в було проведено дослідження військових ідентичностей в ситуативних розповідях британських військовослужбовців у спробі краще зрозуміти сутність мілітарного соціуму та те, чи є цей тип ідентичності суто особистісним. В більшості випадків це є кількісні дослідження, які проводяться різними методами (наприклад картографування) та роблять акцент на культурний, релігійний тощо аспекти мілітарної ідентичності.

У ході одного з таких досліджень, яке проводилося комбінованими методами, було виявлено, що формування мілітарної ідентичності ґрунтується на запозиченні, повторенні або виконанні певних дій. В свою чергу це може свідчити про те, що така ідентичність є більше набором практик, ніж конкретно визначених атрибутів (Woodward, Jenkins, 2011).

В той же час дослідник Ф. Гресле, розглядаючи поняття мілітарного суспільства в однойменній статті, зазначає, що є відмінності у визначенні військового середовища (Gresle, 2005). Зокрема, мова йде про те, що поняття «суспільство» в першу чергу передбачає наявність групи, а в другу – широку варіацію культурних елементів цієї групи. Тому, цей вид середовища з соціологічного ракурсу варто розглядати в двох варіаціях. Перша – цілісна одиниця, де існують агенти, а точніше з агентів вона складається, чи їх репрезентує. Друга – індивідуальний рівень з позиції акторів, що між собою встановили постійні тривалі відносини, що ґрунтуються на певних цінностях. Отже, поняття суспільства в мілітарному контексті акцентує увагу на соціальних особливостях і кількості соціальних зв'язків, що і характеризує цей тип середовища.

Інституційний підхід до армії в свою чергу базується на переліку усталених соціальних форм, що сприймаються крізь призму традицій і звичаїв, притаманних культурі цього соціуму. Спираючись на визначення Т. Парсонса, за яким інституція складена із постійних типів діяльності, що приймалися та

відтворювалися всіма її учасниками, дослідник визначає, що набір цих самих дій чи правил можуть вважатися умовно об'єктивними. Все тому, що вони є спільними для великої кількості людей, через неможливість або небажання кидати виклик встановленій системі (Parsons, 1991).

У дослідженні умовна противага двох підходів лежить в основі мети зрозуміти мілітарне суспільство в контексті професії в майбутньому. В підсумку автор приходять до думки, що інституційність не можна скасувати через те, що кілька ідентичностей у представника цього соціуму можуть співіснувати, а чисто соціальний підхід до такого середовища нівелює такі аспекти як ієрархізація чи порядок. (Gresle, 2005).

Класики соціології велику увагу приділяли соціальним змінам, що відбуваються із солдатом при поверненні його додому з війни. Вплив контексту бойових дій і загальна інтегрованість індивіда в нові реалії, формує в нього нове бачення соціального поля в якому він перебуває. Поєднання минулого та теперішнього крізь призму набутого досвіду в абсолютно відмінних від буденності умовах – те, що є причиною формування нової ідентичності в індивіда.

Застосування теорії габітусу для інтерпретації процесу формуванні мілітарної ідентичності також має сенс в контексті процесу переходу. З точки зору П. Бурдьє, габітус в рамках цього процесу можна розглядати як систему сталих і переносних диспозицій, що мають схильність функціонувати як структуруючі структури. Габітус, як диспозиційна схильність до конкретної поведінки проходить формування в соціальних та культурних контекстах, маючи при цьому значний вплив на світосприйняття і функціонування в ньому соціальних акторів. Саме тому сформований протягом життя габітус може конфліктувати з новим набором правил, поведінкових реакцій у новобранця, що добровільно або ні вступає в ряди збройних сил, ефект також може бути підсилений особливостями. Габітус – наявність всього минулого, що відбулося, і проявом того, чим він є зараз. (Бурдьє, 1998).

1.3 Явище набуття мілітарної ідентичності і адаптації до неї

Інтерпретація перехідної фази до мілітарного життя з цивільного є темою, що досі досконало не вивчена. Тому, за основу для пошуку відмінностей в сприйнятті індивідами умов реальності війни, коли вони опиняються на фронті, і, навпаки, в цивільному житті після повернення, розглянемо поняття «приналежність», яке має кілька інтерпретацій. На думку Р. Баумейстер і М. Лірі це поняття можна розглядати як емоційну потребу бути членом групи або важливою її частиною – чогось більшого ніж ми самі. В цьому трактуванні потреба в належності до групи є потребою приділяти увагу один одному, що є дуже універсальною річчю, яка притаманна багатьом культурам (Baumeister, Leary, 1995).

У сучасному розумінні мілітарна ідентичність в ідеальних умовах формується за відносною приналежністю індивіда до певного середовища. В даному випадку мова йтиме про зв'язок військовий-армія. Ідентифікація особи відбувається в контексті служби, яку він несе, атрибутів (як-от відповідні документи). Проте самовизначення може не відігравати основну роль. Ідентифікації можуть визначатися керівниками, колегами, сторонніми спостерігачами тощо, з чого можна зробити висновок, що це явище є процесом, а він тенденційно залежить від того хто його вчиняє. Таке визначення стосується не тільки військової тематики, а і життєвих ситуацій. Як вже зазначалось поняття «ідентичності» по-різному інтерпретується на індивідуальному і колективному рівні. Ідентичність може існувати у міжособистісних діях індивідів в середині соціуму; індивідів із соціумом, частиною якого він є; всього соціуму, з належними до нього індивідами, з іншими соціумами чи спільнотами. Спільнота чи соціум є умовною рамкою для особи для взаємодії з іншими (Prodanciuc, 2018).

Процес адаптації індивіда до умов війни і порівняння його із мирним життям можна розглянути, за допомогою концепції мілітарного переходу

особистості у визначенні філософа К. Кастро, який займався вивченням даного явища в контексті його впливу на здоров'я американських військовослужбовців. Ця теорія стверджує, що мілітарний перехід від вступу на військову службу під час несення військової служби та після звільнення з лав збройних сил створює можливості для росту і сприйнятливості до негативних наслідків для індивіда.

Тут дослідник виділяє абстрактне поняття «імміграція», що фактично і є схематичною версією терміну «перехід», який є сукупністю чинників, що мають однакове значення. Окрім вищезазначеного почуття приналежності це: житло, освіта, охорона здоров'я, юридичні та фінансові аспекти, зв'язок із соціумом (в якому опиняється індивід),. Проте, на відміну від інших сфер зайнятості, і переходів до них, військова тематика має свої власні особливості. Мілітарна ідентичність стає все більш поширеним явищем по всьому світу. Концепт окремої «військової» культури, змушує інакше ставитися до перебування індивідів на службі в збройних силах (різного спрямування, за призовом/контрактом – неважливо), адже вона є досить багатогранною і складнішою, ніж може здатися на перший погляд. В роботі Кастро акцент зроблено на наступні характеристики, що притаманні предмету його дослідження, а саме: вивчення ідентичності (власної, самим індивідом, який є учасником переходу); прихильність до цієї ідентичності; ставлення суспільства до ветеранів; особиста повага до ветеранів (з боку представників суспільства); військова центральність (сприйняття військовим своєї ролі); військовослужбовці, як сім'я; військові зв'язки (в середині групи) (Castro, 2018).

Доповнюється процес переходу до мілітарної ідентичності поняттям культурного шоку, який вивчали К. Оберг (1960) та Б. Бергман (Bergman, Burdett, Greenberg, 2014). За їх визначенням це стан, в якому соціокультурний досвід вже не може бути застосованим, оскільки відбуваються явища соціальної тривоги і дезорієнтації особистості в ситуації раптового занурення в невідомий досі культурний контекст. Внаслідок культурного шоку актор проходить через

переосмислення себе в кризовій ситуації, тим самим формуючи новий життєвий досвід, завдяки якому в подальшому може відбутися адаптація до нової культури, і реадаптація – якщо оцінювати в порівнянні з минулим. Це явище притаманне умовам служби в армії недосвідченими людьми – новобранцями, в яких даний тип шоку викликаний незвичними для громадянської культури атрибутами культури мілітарної: зброя, війна та їх культ, форма, військова дисципліна, жорстка ієрархія в керівництві, загалом образ життя солдата. Мілітарна ідентичність стає наслідком переходу, коли індивід асимілюється і формує її в собі шляхом підкорення новій культурі. Вітчизняні науковиці К. Батаєва та А. Артеменко пропонують визначення терміну мілітарної ідентичності як результат соціальної ідентифікації/апропріації певного актора з армією чи аналогічною (мілітаризованою) групою, та є наслідком інтерналізації норм і цінностей, які прийняті в армійському середовищі. Ідентичність може проявлятися по-різному та залежно від рівня самовизначення в межах військових практик – від сильно вираженої до слабо вираженої форми. На думку дослідниць, вона може виникати, коли людина починає асоціювати себе з армією. Цей процес часто відбувається одразу після мобілізації до армії/збройних сил, проте також може формуватися на підготовчих етапах (під час військового навчання). Спираючись на теорію соціального конструювання реальності П. Бергера і Т. Лукмана можна сказати, що у процесі транзиту мілітарної ідентичності відбувається процес вторинної соціалізації, адже вона пов'язана із інтеграцією індивіда у професійні підсвіти, де він набуває рольового знання, яке структурує поведінку і дії в умовах нової інституціональної сфери. Це проявляється у світосприйнятті індивіда і набутті нових форм (армійського) досвіду, шляхом часткового витіснення цивільної ідентичності (Berger, Luckmann, 1966).

Сформоване дослідження на основі методики чотирьох моделей мілітарної ідентичності, запропонованої норвезькими науковцями Р. Йохансеном, Д.Лабергом та М. Мартінунсем: ідеалістичної, професійної, військової та індивідуалістичної (які містять загалом 33 підпункти) (Johansen,

Laberg, Martinussen, 2013), описало запропоновану К. Батаєвою та А. Артеменко типологію. Стійкий, ситуативний та несформований типи чітко розділяють індивідів-ветеранів за рівнем модифікації цієї самої ідентичності. Кожен вид описаний 17 окремими показниками, які можуть перетинатися, у випадку перетину позначки у 12 – є чітка приналежність до конкретної підгрупи, оцінювались також об'єктивні і суб'єктивні чинники впливу на формування ідентичності. Дослідження показало результати відносно даної типології. У представників стійкого типу мілітарної ідентичності наявна позитивна оцінка досвіду служби, наближеність до мілітарного світу, чітка ідентифікація з самою армією, високий ступінь приналежності до неї, як до сім'ї, сприйняття військової ієрархії, гарні стосунки та зв'язки з іншими ветеранами, позитивне сприйняття етапу в житті і усвідомлення важливості своєї ролі військового. Ідеалістичний тип – формується у молодих новобранців (18-22), що йдуть служити з корисливих намірів на тривалий термін і до переходу мають низький рівень соціальної адаптації, важливим аспектом також є відсутність прив'язки до сім'ї (через її відсутність). Посередня ідентифікація притаманна індивідам зі змішаним типом. Серединні позиції в питаннях приналежності, прихильності, бажанні повернутись тощо, сумні згадки про деякі факти зі служби, сприйняття дружби, як в армійському середовищі так і в цивільному, вік рекрутування до армії 23-46 років. Також середні показники сприйняття порядку в армії та бажання продовжувати стосунки з «колегами» після закінчення служби. Що стосується індивідів із несформованим типом ідентичності, то в них немає сильної прив'язки до армії, є незначним, відповідно, бажання ідентифікувати себе з мілітарним простором і гіпотетичною майбутньою повторною службою. Представники цього типу не відчують важливості власних дій та проведеного часу на службі, та не бачать глибинного сенсу у такій траті часу, середній вік індивідів теж 23-46. У результаті дослідження, було виявлено, що існує зв'язок між проведеним часом у зоні бойових дій та типом модифікації мілітарної ідентичності: серед респондентів, що перебували на службі більше двох років не було тих хто мав

несформований тип (найбільше їх серед тих, хто служив менше одного року). Домінантною групою серед ветеранів, що служили більше року є стійкий тип. Ситуативний має однакове значення у випадку служби від півроку до двох років. (Батаєва, Артеменко, 2022).

Якщо розглядати мілітарну ідентичність як процес, що відбувся, її оцінку можна приводити за описаною в монографії українських науковиць К. Батаєвої та А. Артеменко методикою. Розгляд соціологічного феномена пропонується розділити на кілька типів, а саме: стійкий, ситуативний та несформований, де на підставі ідентифікації, прихильності мілітарного досвіду, сили зв'язку/відторгнення від армії, проведення військових практик, лояльності до мілітарної культури, прив'язаності до армії, як сім'ї, професійної організації праці, мотивації служби в армії (Батаєва, Артеменко, 2022).

Поведінка та культурний контекст є впливовим чинниками, якщо оцінювати процес адаптації індивіда до нових умов життя. Відповідно, їхня зміна або переналаштування на новий лад в екстремальних умовах є ключовими ознаками переходу, та, як наслідок, формування в людини мілітарної ідентичності. Зміна обстановки, перехід в нову парадигму правил і зв'язків (вертикальних та горизонтальних) дають можливість індивіду налаштуватися на певну силу прив'язаності до нової ідентичності. Натомість ця характеристика теж залежить від багатьох чинників, таких як прив'язаність, сприйняття нового соціуму (безумовно відмінного від цивільного) в поєднанні з набуттям певних навичок та світоглядних змін під впливом екстремальних подій війни означитимуть перехід індивіда до нової самоідентифікації. Отримані в ході переходу якості і будуть вважатись мілітарною ідентичністю.

РОЗДІЛ 2

ЧИННИКИ ПРИНАЛЕЖНОСТІ ДО НОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ НА ВІЙНІ

2.1. Методологія та дизайн дослідження

Емпірична частина цього дослідження заснована на аналізі матеріалів, зібраних в проекті «Діагноз: Війна». Це спільний проект науково-видавничого об'єднання «Дух і Літера» та Української асоціації військової медицини, що був підтриманий Українським культурним фондом на тривав з грудня 2020 по вересень 2021 року. Проект мав на меті зібрати та зберегти історії учасників подій перших семи років російсько-української війни.

Проект дослідження базувався на усноісторичній методології – виді методології, що ґрунтується на зборі, збереженні та аналізі особистих свідчень людей про певні історичні події, безпосередніми учасниками яких вони були (Прохорова, 2021, с. 34-35). Методом збору даних дослідниками було обрано глибинне напівструктуроване інтерв'ю. Це спілкування, що базується на ключових, найбільш значимих для дослідження темах, які формують гайд, і не має жорсткої структури.

Гайд (див. додаток А) інтерв'ю проекту «Діагноз: Війна» розпочинався ice-breaking запитанням про те, ким був/ла респондент/ка до війни та складався із кількох змістовних блоків, серед яких: перший блок стосувався періоду, коли респондент/ка почув/ла про війну, питання про його/її мотивації взяти в ній участь, реакції близьких на таке рішення. Другий блок стосувався питань про перші враження респондента/ки від війни, перші завдання та перші дні перебування на війні. Третій блок стосувався досвіду респондента/ки, отриманого на війні, його/її обов'язків, побуту, відносин з людьми, що оточували тощо і був найбільш інформативним з точки зору отриманих даних. Четвертий блок складався з питань, що потребували більших когнітивних зусиль та рефлексій з боку респондента/ки, в яких йшлося про події, які

найбільше запам'ятались, про найскладніший досвід та найбільший страх, а також про позитив, який вдалося зафіксувати на війні, якщо такий був. Передостанній блок стосувався повернення респондента/тки з війни та процесу його/її адаптації до мирного життя; останній блок гайду – демографічний.

Формулювання питань могло бути відмінним у кожній наступній розмові, адже інтерв'юєри щоразу підлаштовувались під респондента/тку та його/її логіку викладу, аналогічно було і з послідовністю питань (Berg, 2004, с. 82). Також інтерв'юєри у взаємодії з респондентами намагались керуватись принципом зниження рівня символічного насилля (відповідно до методологічних настанов проекту) (Bourdieu, 1996, с. 20). Власне конструювання інтерв'ю відбувалося таким чином, щоб респонденти отримали змогу розповісти цілісну історію, а не відповідали на чітко прописані питання. Менша кількість питань, які ставить інтерв'юєр під час розповіді респондента, означає менше нав'язування респонденту/ці власного дискурсу/думок і, як наслідок, менший вплив на розповідь респондента/ки.

Відповідно до дослідницької методології, респонденти/ки до участі в проекті добирались за допомогою вибірки снігової кулі з елементами максимальної варіації. Це означає, що кожному наступному респонденту/тці було запропоновано поради знайомого для участі в проекті. А вже серед запропонованих потенційних респондентів/ок обирались ті, хто найбільше відрізнявся від попередніх та ролями на війні та за соціально-демографічними ознаками. Застосування таких комбінованих вибірок вважається оптимальним для дослідження важкодоступних, прихованих або уразливих спільнот (Ellard-Gray, Jeffrey, Choubak, Crann, 2015, с. 3). Метод снігової кулі був помічним не лише для пошуку респондентів, а і для того, аби потенційні респонденти/ки легше йшли на контакт з інтерв'юєрами.

Інтерв'ю проводились особисто, за допомогою відео- та телефонного зв'язку, в залежності від бажань респондентів/ок. І тривали від однієї години до шести з половиною годин. Середня тривалість розмови – 2 години. Інтерв'ю були записані на диктофон та опісля транскрибовані у тексти.

Розмови з людьми, які пройшли війну, часто зачіпають важкий та травматичний досвід респондентів/ток. Збирання свідчень в проекті «Діагноз: Війна» було проведено згідно з дотриманням етичних норм соціологічного дослідження. Респондентам/кам розповідали про проект, а також про те, де і як надалі може бути використана інформація з їхніх інтерв'ю. Респонденти/ки підписували інформовані згоди на участь у дослідженні. А також мали змогу взяти участь в інтерв'ю анонімно або під псевдонімом. Респонденти мали змогу перечитати транскрипт і узгодити його.

Загалом в проекті було записано 100 особистих історій. Всі вони об'єднані у архів, що був переданий для збереження до Українського інституту національної пам'яті наприкінці проекту. Архів відкритий для дослідників та дослідниць. Водночас, у зв'язку з початком повномасштабної війни, яку Російська Федерація розпочала проти України 24 лютого 2022 року, для респондентів/ок проекту, а також для їхніх побратимів та посестер, які фігурували у інтерв'ю, з'явилися нові загрози. Більшість з них знову опинилися на війні, дехто на окупованій території, дехто у полоні.

Отже, для аналізу у цій роботі були відібрані лише ті тексти, які містять необхідну з точки зору мети і завдань інформацію та можуть бути передані для роботи студентам без загрози для респондентів/ок. Для даної роботи ключовим критерієм добору був критерій відсутності мілітарної ідентичності до подій 14-15 рр. Тобто серед транскриптів, з якими можна було працювати з точки зору безпеки, були обрані ті, в яких респонденти не були військовими до початку війни. Частина з них мали досвід служби в армії, частина такого досвіду не мала. Але жоден не ідентифікував себе, як військовий до початку російсько-української війни. З цих текстів були прибрані всі імена. Таким чином, для аналізу обрано 16 інтерв'ю.

Аналіз побудований на оцінці емпіричного матеріалу. Дослідження емпірії відбувалось в межах теорії мілітарної ідентичності та переходу до неї, виявлення чинників цих процесів і індикаторів за якими вони проявляються. Кодування аналітичних матеріалів відбувалося відштовхуючись від інформації,

що містилась в інтерв'ю. Аналіз отриманих кодів відбувався за допомогою програми ATLAS.ti і апеляції до теорій, що описані у першому, теоретичному розділі роботи.

2.2. Перехід осіб до мілітарної ідентичності та очікування від неї

Досліджуючи інтерв'ю учасників проєкту можна відзначити, що при переході до мілітарної ідентичності у них простежується кілька напрямків асоціації з воєнізованим середовищем. Відповідно до теорії П. Бергера і Т. Лукмана при вторинній соціалізації особи, що формувалися в абсолютно іншому середовищі, набули нових поглядів чи особливого досвіду. Всі перетворення відбувались через часткове витіснення або заміщення цивільної ідентичності. Якщо говорити саме про процес переходу, то можна виокремити кілька аспектів в яких респонденти набули нового досвіду чи адаптували його з мирного життя та цивільних буденних практик. Мова йде про соціальне конструювання реальності крізь призму побуту, емоційної складової та окремо очікувань, що не збігались з реальністю.

Спершу варто розглянути складову **невиправданих очікувань** людини на війні. Торкаючись теми поглядів на війну і сурової реальності з якої стикалися респонденти, можна подивитися наскільки нелегко давався їм перехід, і це мало безпосередній зв'язок з подальшою самоідентифікацією в цих умовах. В цілому більшість респондентів, які взагалі не мали досвіду в армійських лавах опитаних наводила факти та думки, що свідчать про важкість сприйняття війни крізь попередній досвід. Умовно цю категорію очікувань можна поділити на дві схожі, проте відмінні ознаки. Перша – пов'язана безпосередньо із завищеними очікуваннями та розчаруваннями, наближена за формою до побутової складової. Друга – стосується в більшій мірі емоційних аспектах та описує стан індивідів в умовах гострих ситуацій.

Говорючи суто про армійську складову як окремий інститут – із впорядкованою системою речей і практик, і ті респонденти, хто мав досвід військової служби до 2014 року, і ті, хто не мав, відзначають поганий рівень підготовки до бойових умов та оснащення в армії. У відповідь на виклики війни у респондентів формувалася відповідний набір очікувань, який зовсім не корелював з реальністю. Наприклад, один з респондентів наступним чином описував навчання в найвідомішому військовому навчальному центрі країни *«Я в Десну приїхав один раз і сказав, що ноги моєї тут не буде. Як свого часу сказав, ще, коли був студентом, що, що суцільний інтелект тогочасної армії, він менший, чим інтелект там середньої людини, да. Тому я не буду навіть паритися, там відмазуватися і так далі, вони все одно мене не призовуть. Так само от коли в Десні, це було, це було розложение, а не навчання. Просто туди не приїжджав, от, просто не приїжджав і все, тому що я не хотів витратити свій час»* (Респондент 5).

Вище наведено приклад невинуватених очікувань щодо армії як інституту. Установа, що краде час і не дає жодних прикладних навичок і не є бажаною та престижною для вступу до неї

Яскравий приклад – перший бій без зброї та в абсолютно непідходящому для війни взутті:

«...у нас не було зброї, ми там займалися будівництвом у цей час. Хлопці в спортивних штанах, той самий чорний «БМВ» бандитського типу, хтось приїхав з мисливською гвинтівкою, хтось з чимось... коротше кажучи, це можна подивитись відео, такий «трешак»: видно, як вони затримують цих сепаратистів і виглядає ніби 90ті роки й дві банди, знаєте, вийшли пострілялись між собою. Хоча, насправді, «Айдар» уже на той час... от на нас говорять, що «ви там махновці, бандити і т.д., і т.п.», це все – неправда. Так, у нас багато було таких проблем, пов'язаних, знову ж поторюсь, з оформленням, з формою, з зброєю, у нас, фактично все або трофейне, або волонтери. Тому і, якби, ми мали вигляд не найкращий, відверто, на початку війни, от на

«Металіст» коли ми пішли в бій, то хлопці з моєї роти дехто пішов в шортах, в шльопанцях...І от ми заточили саперні лопатки, це відома історія, багато «айдарівців» її розповідали: ми у той день, коли знали, що на вечір можлива атака, ми сиділи і точили саперні лопатки: ми в першій бій готувалися піти врукопашну» (Респондент 25).

Або відсутність профільної військової техніки і цивільні машини замість неї, які ще й не працювали належним чином:

«Під час звільнення Слав'янську, інших міст, Дебальцево, да, ті події літні, які були, відбувались, всі регулярні частини, на кшталт, 25-го, 25-ї бригади, там або 73-ї, , які йшли вперед, які звільняли, на зміну йшли БТрО. Да - "школьные батальйоны", "сельские", "колхозные" - на шкільних автобусах, там "уазіки", "пазіки", всяке таке. Ця вся техніка, вона надавалась самими населеними пунктами, які виділяли людей, да, в ці БТрО, яка була зарезервована за військкоматом. Там самі звичайні якісь шкільні автобуси, все що завгодно. Ну і, звісно, там яка техніка вже надавалась підрозділам бойова, вона теж була там без обрешіток, без всякого такого. Ну таке, щось їздило, щось ламалось. То стріляє - не їздить, то їздить - не стріляє» (Респондент 3).

У людини на війні йде звикання і поступово відбувається розвінчання ілюзорного бачення світу стосовно минулого життя в соціумі, де ці хибні думки були зароджені (Штомпка 2005).

Інколи оцінка ситуації респондентів (з їхніх слів) підкріплювалася переможною риторикою і успіхами на фронті. Очікування про швидке закінчення конфлікту буквально «засліплювали» проаналізованих респондентів, що брали участь у війні в 2014 році . Слід зазначити, що дана когорта людей загалом була максимально активно налаштована до змін в країні та / або боротьби на захисті батьківщини. Зокрема, такими є і більшість респондентів опитаних в рамках проаналізованих інтерв'ю . В них превалує ідеалістичне ставлення (і відповідний тип ідентичності) до війни та конкретно до української армії, притаманний новачкам, які до того не служили:

«Спершу, поки не попав на фронт, я вважав, що армія в нас хоч якась існує, ну, такий ще був період, такий... що не день, то звільнене село, що не тиждень, то звільнене місто, тобто позитивний такий був період оцей, липень – початок серпня 14-го, коли, здавалося, що от-от і ми їх дотиснемо і просто там трошки не вистачає таких як ми. А ми зараз такі туди просто прийдемо і "побєдоносно", значить, там все зараз завершимо. Це все було. Коли попав в армію, побачив, що довкола самі, абсолютно такі самі, нічого не розуміючі абсолютно, нічого не уміючі, нічого..., ну просто знаєте, як сліпі кошенята, кинуті в відро з водою – впливеш, будеш морським котиком» (Респондент 6).

Тут також можна відзначити про найближче оточення респондентів для яких, очевидно, це теж був абсолютно новий досвід.

«... ми почали отаку от ходу переможну по Сходу, що досить змінилася ситуація тим, що почалися обстріли через кордон, зайшли колони техніки військової з військовими. На той і... і в принципі, уже якщо ми думали, що зараз уже все закінчиться і ми підемо чи на Крим, чи підемо по хатах, чи ну, ну, тобто зараз з Донбасом буде крапка уже закінчена... Причому періодично я зідзвонювався навіть, на той момент, що я вже розказував, що в мене були, так би мовити, а-ля друзі колишні з того боку, я зідзвонювався і з того боку дійсно була паніка. Тобто, Донецьк уже збирав манатки, уже все, оці вот, типу: "А що, що далі? Зараз з дня на день уже там та сама страшна Нацгвардія, страшні бандерівці зайдуть в Донецьк". Тобто, вже пахло закінченням, вже пахло тим, що вже всьо» (Респондент 14).

Наступним важливим критерієм, про який варто говорити у контексті переходу до мілітарної ідентичності це індивідуальна **емоційна складова**. Цей елемент аналізу об'єднує різні проте дуже сильні емоційні прояви в осіб, що потрапляють на війну та мають ознаки культурного шоку. Найяскравіше це проявляється у розрізі нестабільності і незрозумілості ситуацій, яка так само

перегукується із очікуваннями і реальністю. Вона звісно, що, перегукується із очікуваннями, проте є окремою складовою переходу:

«Найскладнішим... мабуть, ота сама невизначеність, в якій ми перебували. Ми не знали, що відбувається, ми не знали наших задач, ми не знали... Ми, наприклад, не уявляли собі всієї обстановки на фронті, ми, знову-таки, як я вже казав, наш батальйон там... на вересень 14-го на весь сектор "Це" - був єдиним боєдатним угрупованням, а на початку 15-го, коли ми під Донецьком стояли, під донецьким аеропортом, ми ще дивувалися, чого ми не підемо в атаку і не виб'ємо їх з Донецька. Ось же ж, буквально трошечки, тим більше, що вони зараз сили всі кинули на Дебальцево. А виявилось, що нас там 300 чоловік було і ще чоловік 300 було 93-ї бригади і правосеків, які нам помагали, і одна танкова рота і оце все на весь фас від Мар'їнки до Авдіївки. Це всі сили, які були в наявності у України на найгарячішому секторі фронту. Мабуть, оця от невизначеність, ... вона... найважча була.» (Респондент 3).

Невизначеність в першу чергу обумовлена незрозумілістю особистості в новому середовищі, де панують інші контексти ще й до того у досить кризових обставинах і проявлялась через розгубленість:

«Бувало таке, що виходили, наприклад, на завдання і зникали зі зв'язку, наприклад, на кілька годин, хоча завжди там був зв'язок. Тоді вже в тебе починається не страх, а просто такі панічні атаки, паніка. Ти не знаєш, що тобі робити» (Респондент 15).

Також розгубленість впливала на те, що зникали будь-які емоції і переживання, які вже були в респондентів до того:

«Мені здається, що була помилка в тому, зі сторони не знаю кого, керівництва, що не було ніякої адаптації, що не було ніякої інформаційної підтримки. То, що прийшов комбат і він би міг і жити, и сказав: "Ребята, понимаю, ниче не понятно, но как-нибудь проживем". Але його - бац! - і не стало. І жодного навчання, розуміння. Я розумію, що мабуть не мають всі солдати чому ми тут стоїмо - в Федорівці, в Уткіно або

ще щось, да. Які плани взагалі в нас..., взагалі нерозуміння своїх завдань, нерозуміння як це робити вносило дуже багато напруження» (Респондент 3).

Серед емоцій, що формувались у респондентів у відповідь на реальність, в якій вони опинились, можна зустріти думки про страх, як обов'язковий атрибут війни, який існує апіорно. Так, наприклад, ця емоція могла бути, звичайною реакцією на загрози:

«... от на війні є, це теж моє таке от винайдення фрази, що на війні є два стани взагалі, просто от: перший - це страшно, а другий - страшно до всирачки. Тобто, поки ти там знаходишся, тобі просто тупо страшно. Тому що, ну, як страшно, тобто ти, якби там, тобі да, що я загадав - скучно, тобі цього, але ти постійно оце така фраза є, ти постійно “на ізмене”» (Респондент 14).

Також страх міг фактором, що психологічно ламав людей:

«...паніка що нам треба втікати звідси, ми всі тут помremo, мені там бабка нагадала і тому подібне. Кажу: “То, що ми тут помremo – факт очевидний. Якби твоя бабка сказала, як звідси вийти, а не що нас тут чекає, то можливо я б до тебе і прислуховувався”. От. І багато дуже замкнулося і страх їх зламав. Вони сиділи там в бункер...» (Респондент 45).

Так само страх був і фактором, що мобілізує в гострих ситуаціях:

«А були такі, які навпаки – страх їх... не деморалізував, а.....один із моїх побратимів,... після того, як мене вивезли,...він робив роботу один за п'ятьох, за шістьох. Тобто, він в короткий період навчився наводити гранату і заряджав сам, і сам стріляв. Того що дуже багато боялося вилазити з окопів» (Респондент 45).

Ще однією ознакою адаптації до мілітарного ідентичності безумовно є **побут**, про який по-різному говорять учасники дослідження. Перехід до мілітарного світу може бути виражений крізь призму габітусу (Бурдье, 1998). Звичні побутові явища – налаштування базових потреб для життя визначали

адаптацію до мілітарного середовища осіб. Те, що найбільш притаманно людині – відтворювати сталі функції та конкретні набори поведінки – є незмінним і для війни. До слова один з респондентів найбільш лаконічно описував цей процес облаштування всього нового:

«Завдання там на той момент було вижити. От. І створити елементарний побут: знайти воду, тому що без води дуже тяжко. Створити якісь елементарні умови – той самий туалет, який-небудь стіл, щоб сісти та їжу прийняти. Найбільше, що потребували, це різні землянки для того, щоб ховатися під час обстрілів, коли артилерія працює» (Респондент 13).

Ще про непрості умови адаптації ї до побуту:

«...пару днів не можете помитися...не можете взимку помитися тиждень, і при цьому ви не можете ще й з себе зняти одяг..., банально навіть ви не можете... ви, холодно вам. ...ви нормально не роздягнетесь, ..., залазите в спальник, берете ці салфетки і себе в усх місцях там просто протираєте... це дуже неприємно... це більша складність, чим обстріли там і так далі. Тому що коли обстріли, воно швидко, ти знаєш, що робити і так далі, а тут воно... ...дискомфортно страшно було...З їжею - дуже неприємно. Консерви тоді почали заходити, там я пам'ятаю, нам якісь польські попадались оці пакети, да, там тут теж тушонка, там якийсь супчик у них, до речі, в нас супчиків не було, в наших пайках тодішніх. В десантівських пайках у нас, їх просто за співвідношенням жиру і м'яса в консерві, да, то у них там м'ясо було, а в піхотних тогочасних його майже не було. Галети ці, як дуже хороши їми розтаплювати пічку, от, ну, прекрасно взагалі. Та і їсти їх теж можна, насправді.» (Респондент 15).

Так само важкими умови були і в найгарячіших точках фронту, де солдати могли відчувати на собі всю важкість умов, ставши їх «заручником», як, наприклад, в питаннях хвороб:

«...в наших хлопців дуже багато, особливо які перебували в ДАПі, почалася пневмонія. Тому що там ті умови, без будь-якого утеплення, на морозі... Розумієте, запалення легенів, що може бути... ну, у подальшому мати дуже погані наслідки. Потрібно було тих хлопців ложити в лікарні, постійно цілодобовий нагляд, крапельниці, інші ліки... І, розумієте, по-перше, то ж затрати – ніхто... ну, на жаль, з підручних матеріалів неможливо було на ті потреби... треба було чи купувати, чи десь, знову ж таки, замовляти» (Респондент 34).

Однак складності виникали не у всіх респондентів, дехто ставився до військового побуту цілком нормально, приймаючи все як є:

«Де б не стояла армія, це – абсолютна засрана ділянка, смітник, просто будь-який, не знаю, навіть невелика групка вояків, вона все довкола засирає. Тому так. Тобто отаке, війна – це грязюка.

Ми ніколи не скаржилися на умови свого побуту, хоча вони були місцями доволі суворі» (Респондент 6).

Як висновок, можна зазначити, що виокремлені ознаки є маркерами за якими респонденти відділяють себе теперішнього від себе колишнього або шукають спільні речі. Складові переходу являють собою буденні і звичні для будь-якої людини набори дій, звичок, емоцій, які в умовах війни, які адаптуються до щоденної рутини і допомагають людині конструювати нову соціальну реальність.

2.3. Чинники існування мілітарної ідентичності

Оцінюючи власні перспективи та можливості існування на війні у відповідях респондентів проявляються чіткі межі та правила за якими люди діють на війні та, зокрема, в армії як інституційній установі. Однак говорячи про саму ідентичність, до якої перехід уже відбувся, опитані респонденти з позитивного боку оцінюють армію, як приклад окремого соціального

середовища зі своїми горизонтальними і вертикальними зв'язками (не обов'язково формалізованими). Інституційна складова відходить на задній план або ж є складовою негативного досвіду (про що можна пересвідчитись, переглянувши аналіз процесу адаптації). Натомість війна формує нові форми самоідентифікації людини і її розуміння свого місця в структурі мілітарного соціуму.

При аналізі емпіричного матеріалу відповідей респондентів вдалося визначити кілька ознак нової ідентичності в умовах війни. Типізувати групи чинників відповідно до яких люди виокремлюють свою приналежність до війни. В основному всі думки респондентів можна поділити на такі: латентні, наявність яких можна виокремити, використовуючи порівняння та ті, що проявлялись прямо через конкретні алгоритми дій і практик.

Перша група чинників сформована під виглядом різних спроб респондентів досягнути зміни, які супроводжували їх під час переходу до мілітарного соціуму. Ще одним компонентом можна вважати **поєднання** цих самих **ідентичностей** – військової та інших. Загалом, культурний, соціальний контекст нового пізнання себе через контакт з оточенням – те, як саме відбувається перехід до нових форм самоідентифікації. Щоправда, зазвичай, адаптація до соціальних умов відбувається у спробі віднайти рівновагу між очікуваннями соціуму і власними побажаннями щодо даного соціуму (Scheuringer, 2016). Цей варіант ідентичності працює, але на війні він пов'язаний в більшості із виживанням в незалежності від ролі, позиції, ідентифікації, навичок у цивільному житті:

«Хто були ці люди? Хто завгодно абсолютно. Банкір, директор бориспільського, ну не всього аеропорту, а одного з терміналів, айтішники якісь там, мій товариш – начальник Ай-Ті сектора в дуже серйозній компанії, фірмі з... дуже серйозній, і величезні гроші заробляв, як до війни, так і зараз заробляє, були просто люди водії, були просто сантехніки якісь, ну абсолютно всі прошарки суспільства були представлені в армії» (Респондент б).

Ба більше, навіть різноманітна демографічна приналежність і люди без профільної військової освіти не заважали бути людям частиною мілітарного світу:

«...на кінець 14-го року більшість нашої армії складали люди з села або з маленьких містечок. А це люди не сильно розніжені, зманіжені, це люди, які звикли до труднощів, до тяжкої праці, тобто я можу сказати, що, в хорошому плані колхозник, там колгоспник витягнув цю війну. Так, я розумію, там багато хто добровольцям, добровольчим батальйонам співають осанну, так, вони дійсно прийняли на себе найперший удар з того боку, але далі армія витяглась на оцих самих людях із села, із маленьких містечок, а вони не сильно вибагливі, вони не сильно потребують щось серйозного в побуті» (Респондент 6).

Важливим також є поєднання ідентичностей, що можна також вважати проявом латентної і цілком очевидної ознаки переходу, що відбувся. Людина адаптується до умов і може видозмінювати вже досвід в кількох іпостасях не набуваючи соціального капіталу (Bourdieu, 1986):

«...одна позиція була, я там був і медик, і, і повар-кухар, того що, ну, єсть такий гріх - вмію і люблю готувати. Борці готував всякі, ще якісь штуки. І приїжджає та перевірка. Спершу ж: "Ідем кухню перевірим". "Ну, йдем". "Хто кухар?". "Я". "Ну, йдем". Потім такі: "Ну, добре. А медик ваш де?". Я кажу: "Я". "Як так - кухар і медик не може бути". "Може". "Ну, добре". Підходимо ми там, а я там поналіплював то єсть, та глини там до холери, я по... поналікав цегли, з цегли позмуровував пічки такі, щоби готувати їсти нормально, ну, то єсть. От. І мені хлопці зробили над одною такою пічкою вони зробили навіс невеликий, там в мене по кругу були цвяхи набиті» (Респондент 4).

Друга група чинників приналежності до мілітарного соціуму – явні. Їх простіше визначити, адже всі респонденти так чи інакше торкалися цієї теми у своїх відповідях. Слід зазначити, що мова йшла саме про доконаний процес

переходу, оскільки учасники дослідження вдавалися до порівнянь у своїх словах.

Спираючись на запропоновану у теоретичному розділі схему визначення типу ідентичності можна сміливо сказати, що переважна більшість респондентів мали стійкий тип ідентичності. Опитані особи були свідомі того, що йдуть на війну і в більшості випадків потрапляли туди не випадково, а цілеспрямовано. Однак, слід зауважити, що цей тип зазвичай трансформувався з ідеалістичного (про який вказано у підрозділі 2.2), оскільки все виходило із змін, які відбувалися в кризових умовах дуже швидко з кожним з таких респондентів

Щодо чинників, які забезпечували наявність тієї чи іншої явної ознаки приналежності, то такими можна вважати не тільки соціальне або ж інституційне сприйняття, а і прийняття мілітарного і, зокрема, армійського світу, то варто говорити про зв'язки: контакти всередині та зовні середовища, де перебуває особистість, як показав аналіз інтерв'ю, є без перебільшення чи не найвагомим джерелом самоідентифікації особистості у непростих умовах війни.

Як зазначалося вище, переважно респонденти обговорювали армію, а, точніше, місце проходження служби, як соціальне середовище в усіх його проявах. Тому наявність **зв'язків** з іншими мілітарними ідентичностями і тими, хто такої характеристики не має є цілком органічним і може вважатися чинником. Тим більше, що явище приналежності якраз найкраще проявляється у контактах респондентів з іншими індивідами.

Оцінюючи умовно зовнішні соціальні інтеракції, до яких вдавались респонденти, то це в першу чергу сім'я. Те, що поєднує людину з минулою / іншою ідентичністю та те, що створює основу для існування мілітарної. Такі контакти у порівнянні з внутрішньо армійськими не дають остаточного відчуття приналежності індивідам, проте прямо впливають на їх сприйняття себе на війні. Важливо, що це не завжди позитивна складова, проте вона прямо впливає на осіб:

«Насправді мені дуже сильно в цьому допоміг чоловік, якщо б не він - я не впевнена, що зважилась би взагалі йти в АТО. В мене були давно вже дуже думки, що я хочу на війну, але я сумніваюсь, що без нього на це б зважилась. ...Я радилась з чоловіком: чи є мені сенс йти на офіцера? Він мене підтримав, сказав, що - так! Ми навіть з ним придумали план, що ми будемо робити, коли я буду командиром взводу, як ми замутим свою двіжуху, як ми будемо мочить сепаров вмістє...Я буду командувать, а він там буде рулить бойовою підготовкою» (Респондент 21).

– це можна вважати прикладом позитивного впливу на респондента сім'ї і чинником його приналежності.

Протилежний приклад, який може мати негативний вплив на асоціацію особи з військовим середовищем середою через явний недолік, – однак у даному випадку це ще й приклад цілком нормального поєднання ідентичностей, про що йшлося вище:

«Мій син коли я пішов [на війну], через місяць пішов в перший клас. І мені було дуже прикро. Мабуть, одне з найприкріших – це те, що я не повів сина в перший клас. Але я йому потім, пізніше пояснив, що та річ, на яку я зголосився, вона теж була на той час важлива, і мій вибір був такий» (Респондент 35).

Згадуючи зв'язки набуті індивідом в ході довоєнного життя, варто також зазначити, що існують приклади обривання старих контактів по причині набуття мілітарної ідентичності. Згадки про це зустрічались набагато рідше, аніж спогади про взаємодію з цивільними близькими, проте вони також мали місце бути:

«Я з більшістю своїх знайомих далеких таких, ну, тобто того кола спілкування розійшовся, роздружився чи перестав контактувати. Контактую з людьми, які знають, про що мова, які десь брали участь, які, які волонтерили. Тому що, ну, для мене, все-одно, незважаючи там на якусь спокійнішу мою тамту ситуацію, але для мене люди, які десь ховалися чи щось показово проявляли свій патріотизм, але, насправді, не

проявили його на ділі, вони перестали бути цікавими навіть» (Респондент 8).

З іншої сторони абсолютно всі респонденти мали велику кількість внутрішніх зв'язків, що прямо впливали на відчуття та рівень приналежності до соціального устрою і своєї нової ідентичності в ньому. Існування у відмінному від минулого середовищі створює біографічну ситуацію, де особа, враховуючи все пережите, намагається адаптувати цей досвід до змін (Шюц, 2004). Як вже зазначалося, цю концепцію Шюц використовував у оповіді про повернення солдата з війни додому, проте її можна застосувати і при розгляді воїна, що пристосувався у військовому соціумі. Так, наприклад, дехто з респондентів зазначав **переосмислення цінностей**, що відбуваються з особисті після пережитого і побаченого, що можна вважати чинником:

«Я просто перестала розуміти, в чому їхні проблеми якби. Наприклад, відсутність грошей це для людей наших – основна проблема, так? Для мене, наприклад, це, якби, не проблема. Їх немає, немає клопоту, куди їх потратити. Дякувати Богу, маєм своє господарство і т. д. І чоловік працює теперішній. Але доходить деколи до брєда, коли люди за гроші Бог зна що готові зробити, тому трошечки я перестала розуміти це. Мені важливо, щоб ручки-ніжки були на місці, щоб голова ясно думала, щоб діти були здорові. А фінанси це таке, набувне. Через то, що багато років, якби, я мало з ними спілкувалася, дуже мало, в нас різні погляди на життя» (Респондент 63).

Також ці зміни пов'язані і із втратою близьких людей:

«Але саме важче – це реально знайомитися з людьми, а потім їх ховати. А ще важче ховати тих людей, які повернулися з війни, але не могли себе тут найти і вони на себе просто на просто руки накладали. В 20-му році в нас за один день два побратими просто наклали на себе руки. І після того, от саме після таких моментів, ти все більше і більше не хочеш розуміти інших людей, не хочеш розуміти той світ, в якому вони живуть в тому маленькому мірку, ти не хочеш» (Респондент 11).

Говорячи про внутрішні зв'язки, варто виокремити як чинник рівень **адаптованість** респондентів до зміни ролі і місця в мілітарній соціальній структурі. Він, як показало дослідження, базується на **самотипізації** осіб в питаннях розуміння їх важливості бути відданим справі, усвідомлюючи всю специфіку війни (Шюц, 2004):

«Так склалося, що мій командир в даний час хворів, проблеми з серцем були, координацію всіх підрозділів на станції здійснював я певний час: намагався налагодити стосунки з керівництвом електростанції. Вони теж, заради справедливості треба сказати, що вони теж намагалися з нами стосунки мати нормальні. І треба зауважити, що стосунки у нас були досить нормальні робочі, хоча, зрозуміло, що вони не могли бути задоволені тим, що тут знаходиться купа військових, нас постійно обстрілюють... Але це війна – що поробиш» (Респондент 25).

Аналогічне висловлювання щодо своєї місії на війні:

«Сказати, що ми якось там супер там вплинули на війну, ну, мабуть, ні. Але просто якщо кожен зробить свою справу, то це, власне, те, що треба. Якщо кожен зробить на 101% - це вже буде хараішо. От. Так що в якомусь відношення мені пощастило. Потім цю башню, ми їх дістали хараішо, вони цю башню кілька разів намагалися знести. Потім таки викотили танк. У нас, хоча викотили його вдало, ми його нічим дістати не могли. Щось, ну, коротше, в нас, якщо чесно, то в плані організації на рівні там батальйонному, в нас було не дуже так, не дуже високий рівень такий був» (Респондент 15).

Чинниками існування мілітарної ідентичності можна вважати різні за типом і характером соціальні зв'язки кожного окремо взятого респондента. Крім того, рівень впливу таких контактів на самоусвідомлення може бути різним. Проте така особливість впливає виключно на тип ідентичності, та не впливає на відсутність чи наявність приналежності до війни і розуміння себе на ній. Ідентичність існує у свідомих чи не свідомих соціальних явищах, тобто пов'язаних безпосередньо з іншими людьми. Види зв'язків, поєднання з

іншими ідентичностями під впливом зовнішніх факторів і є чинниками усвідомленої чи неусвідомленої приналежності.

ВИСНОВКИ

У ході дослідження було встановлено, що дослідженням адаптації до умов війни займається галузь військової соціології. Ця галузь інституалізувалась і, по формально, зародилася після світових воєн, в Україна стала стрімко розвиватися після 2014 року. В царині соціології адаптація індивіда до війни і явище мілітарної ідентичності мають великий простір для дослідження, оскільки вивчення особистісного переходу людину до нової форми самовизначення є досить складним. Даний процес, зазвичай, проходить непомітно і може бути проаналізованим самим актором тільки з позиції іншої особи, в нашому випадку – з боку дослідника та характеризується приналежністю і сприйняттям нових культурних практик, а також можливістю виконання людиною особистісних взаємодій у військовому середовищі.

В ході дослідження було конкретизовано поняття мілітарної ідентичності, як явище наслідку соціального переходу соціальне явище, яке виникає і існує завдячуючи процесам взаємодії людей з тими, хто їх оточує. На війні самовизначення має аналогічні до цивільного життя характеристики. Йдеться про поєднання умов існування в соціумі: можливість професійно розвиватися, сприйняття індивіда самим соціумом, наявність зв'язків, можливість сприймати чужорідний культурний контекст та адаптуватися до нього. У зв'язці із виникненням навичок та досвіду та в порівнянні їх з цивільними якостями, і відбувається процес формування ідентичності.

За результатами аналізу емпіричного матеріалу, було встановлено, що ознаками переходу до нової мілітарної ідентичності є здатність особи адаптувати свої звичні набори практик і алгоритмів дій до нового соціуму. Це в свою чергу проявляється через цілком звичні для цивільного соціального світу явище, як-от: побут, емоції, окремо невідповідність очікувань реальності, які на війні сильно залежать не від самої людини.

Було встановлено, що ознаками переходу до мілітарної ідентичності є зміни, що відбулися у свідомості людини, можливість інакше сприймати

реальність (сприйняття через призму реальність-очікування) і розставляти акценти, виникнення прив'язаності до нового культурного середовища та ієрархії в ньому. Прийняття умов війни шляхом адаптації до викликів, пов'язаних з ними теж є маркером переходу що відбувся. Ознаки являться собою рівень сприйняття армійського середовища та типом приналежності ідентичності (сильний слабкий), які змінювався у респондентів протягом їх перебування на службі.

Також в ході аналізу емпірії було типізовано чинники відповідно до яких особи, що проходили службу в АТО/ООС, виокремлюють приналежність до нової ідентичності на війні. Такими факторами є зв'язки з іншими людьми та якість цих самих зв'язків. Крім одним з чинників приналежності є явище поєднання кількох ідентичностей в однією особи та переосмислення цінностей. Говорячи про зв'язки то можна виділити внутрішні (всередині мілітарної групи) і зовнішні (не з членами мілітарної групи). Рівень взаємодії з мілітарним середовищем, зв'язок з минулим цивільним життям – те, що визначає наявність приналежності до нової ідентичності на війні та її силу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Батаєва, К. В., Артеменко, А. Б. (2022). *Мілітарна ідентичність та соціальна адаптація ветеранів АТО/ООС: монографія*. Харків: ХГУ «НУА»
- Берлінська, М. С., Марценюк, Т. О, Квіт, А. С. (2015). Соціологічне дослідження «Невидимий батальйон»: участь жінок у військових діях в АТО.. Київ: НаУКМА. <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/7746>
- Бурдые, П. (1998). Структура, габитус, практика. *Журнал социологии и социальной антропологии*, 1 (2). <http://www.old.jourssa.rU/1998/2/4bourd.html>
- Вашинська, І. І. (2009). Групові ідентичності: до проблеми дефініції поняття та конструювання класифікатора. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*, 3, 56-65. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_sociology_2009_3_8
- Гуссерль, Э. (2000). *Логические исследования. Картезианские размышления. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Кризис европейского человечества и философии. Философия как строгая наука. Классическая философская мысль*. Минск: Харвест.
- Даниленко, О.А. (2018). Інтерпретація ідей А.Шюца при дослідженні ситуації солдата, який повертається додому в сучасній Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 118-133 <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/182175>
- Загребельний, В., & Беккер, О. (2022, 6 травня). Військова соціологія: як ініціатива в українському спротиві нищить рабську армію росіян. <https://armyinform.com.ua/2022/05/06/vijskova-socziologiya-yak-inicziatyva-v-ukrayinskomu-sprotyvi-nyshhyt-rabsku-armiyu-rosiyan/>.
- Кількість громадян, на яких спрямована політика Мінветеранів, після війни може збільшитись у 4 рази, до 5 млн осіб – Лапутіна (2022, 8 червня). <https://ua.interfax.com.ua/news/general/830513.html>

- Кудринська, А., Лапан, Т., & Химович, О. (2022). Мілітарна проблематика: соціологічний дискурс. *Науково-теоретичний альманах Грані*, 25(5), 53-61. DOI: <https://doi.org/10.15421/172261>
- ООН підрахувала кількість жертв бойових дій на Донбасі (2021, 19 лютого). <https://www.radiosvoboda.org/a/news-oon-kst-gertv-boyovyh-donbas/31110937.html?fbclid=IwAR0ZjwNeEDdIhmO8oi-7UoNaRKCR2HbzhP1BsC-1Loz4Rrzq0Q94-DE8ej8>
- Панфілов, О. Ю. (2012). Військова соціологія: до питання інституціалізації. *Сучасне суспільство*, 1, 93-102. http://nbuv.gov.ua/UJRN/cuc_2012_1_15
- Прохорова, А. А. (2021). Фреймінг-аналіз в історико-соціологічних інтерпретаціях протестних подій: на прикладі Євромайдану 2013-2014 років. *Науково-дослідницька кваліфікаційна робота*. Рукопис. Київ. <https://i-soc.com.ua/assets/files/journal/specrada/prohorova-tekst-19.03.2021.pdf>
- Требін, М. П. (2014). «Гібридна» війна як нова українська реальність. *Український соціум*, 3(50), 113-127. DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2014.03.113>
- Требін, М. П. (2015). Соціологія війни: український контекст. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*, 1148 (34), 30-34.
- Рущенко, І. П. (2015). Підривні соціальні технології (з досвіду російсько-української гібридної війни). *Вісник Львівського університету*, 9, 35-43.
- Солнишкіна, А. А. (2009). *Особливості соціальних проблем воєнної організації українського суспільства*. (Автореф. дис. канд. соціол. Наук). Класичний приватний університет, Запоріжжя.
- Хобта, С. В. (2016). Соціологія війни як завдання української соціології. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*, 5(302), 126-150. Педагогічні науки. <http://hdl.handle.net/123456789/1865>

- Штомпка, П. (2005). *Социология. Анализ современного общества*. (Пер. с польск С. Червонной). Москва: Логос.
- Шюц, А. (2004) *Избранное: Мир, светящийся смыслом* (пер. с нем. и англ.: В. Николаев). Москва: РОССПЭН.
- Як змінювалася чисельність Збройних сил України (2022, 14 жовтня).
<https://www.slovoidilo.ua/2022/10/14/infografika/bezpeka/yak-zminyuvalasya-chyselnist-zbrojnyx-syl-ukrayiny>
- Albertson, K. (2019). Relational Legacies Impacting on Veteran Transition From Military to Civilian Life: Trajectories of Acquisition, Loss, and Reformulation of a Sense of Belonging. *Illness, Crisis & Loss*, 27(4), 255–273. DOI:[10.1177/1054137319834773](https://doi.org/10.1177/1054137319834773)
- Anthias, F. (Ed.) (2006). *Belongings in a globalising and unequal world: Rethinking translocations*. SAGE Publications Ltd. DOI:
<https://doi.org/10.4135/9781446213490>
- Baumeister, R. F., & Leary, M. R. (1995). The need to belong: Desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation. *Psychological Bulletin*, 117(3), 497-529. DOI: <https://doi.org/10.1037/0033-2909.117.3.497>
- Berg, B. L. (2004). *Qualitative Research Methods for the Social Sciences* (5th ed.). California State University.
- Berger, P., Luckmann, T. (1966). *The Social Construction of Reality. A Treatise on sociology of Knowledge*. Penguin Books.
- Bergman, B. P., Burdett, H. J. & Greenberg, N. (2014). Service life and beyond: institution or culture? *RUSI Journal*, 159(5), 60-68. DOI:
[10.1080/03071847.2014.969946](https://doi.org/10.1080/03071847.2014.969946)
- Bourdieu, P. (1986). The Forms of Capital. In J. G. Richardson (Ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, 241-258. Westport, CT: Greenwood Press.
https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwi-5tmCioD_AhVX6CoKHW_yBi0QFnoECAoQAQ&url=https%3A%2F%2Fho

me.iitk.ac.in/~amman/soc748/bourdieu_forms_of_capital.pdf&usg=AOvVaw31JyLRanUj23NIRubDSOFw

- Bourdieu, P. (1996). Understanding. *Theory, Culture & Society*, 13(2), 17–37. SAGE Publications, Inc. DOI:[10.1177/026327696013002002](https://doi.org/10.1177/026327696013002002)
- Burk, J. (1993). Morris Janowitz and the Origins of Sociological Research on Armed Forces and Society. *Armed Forces & Society*, 19(2), 167–185. SAGE Publications, Inc. <http://www.jstor.org/stable/45346500>
- Castro, C. A. (2018). Military Transition, Identity and Health. *The Canadian Institute for Military and Veteran Health Research*. Queen’s University Kingston, Ontario, Canada. <https://www.cimvhr.ca/documents/Military%20Transition%20Identity%20Health.pdf>
- Ellard-Gray, A. Jeffrey, N. K., Choubak, M., Crann, S. E. (2015). Finding the Hidden Participant: Solutions for Recruiting Hidden, Hard-to-Reach, and Vulnerable Populations. *International Journal of Qualitative Methods*, 14 (5), 1-10. DOI: [10.1177/1609406915621420](https://doi.org/10.1177/1609406915621420).
- Gresle, F. (2005). The «Military Society»: Its Future Seen Through Professionalization. *Revue française de sociologie*, 46, 37-57. DOI: <https://doi.org/10.3917/rfs.465.0037>.
- Oberg, K. (1960). Cultural Shock: Adjustment to New Cultural Environments. *Practical Anthropology*. 7(4), 177–182. DOI: <https://doi.org/10.1177/009182966000700405>
- Parsons, T. (1991). The social system (2nd ed. with new preface by Turner, B.). Routledge 11 New Fetter Lane London EC4P 4EE.
- Prodanciuc, R. (2018). Military identity. *International conference KNOWLEDGE-BASED ORGANIZATION* 24(2), 377-38. DOI: [10.1515/kbo-2018-0118](https://doi.org/10.1515/kbo-2018-0118)
- Resteigne, D. (2022). Sociology of the Military. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-02866-4_86-1

- Scheuringer, B. (2016). Multiple Identities: A Theoretical and an Empirical Approach. *European Review*, 24(3), 397-404. DOI:[10.1017/S1062798716000120](https://doi.org/10.1017/S1062798716000120)
- Schutz, A (1944). The Stranger: An Essay in Social Psychology. *American Journal of Sociology*, 49(6), 499–507.
- Schutz, A. (1970). The Homecomer. *On Phenomenology and Social Relations*, 294-308. The University of Chicago Press.
- Study of the Perception of Charity and Volunteering During the War. (2022, June 2). Info Sapiens. <https://sapiens.com.ua/ua/publication-single-page?id=231>
- Stouffer, S. A., Suchman, E. A., Devinney, L. C. (1949). *Studies in Social Psychology in World War II: The American Soldier. Vol. 1, Adjustment During Army Life*. Princeton: Princeton University Press.
- Johansen, R. B., Laberg, J. C., & Martinussen, M. (2013). Measuring Military Identity: Scale Development and Psychometric Evaluations. *Social Behavior and Personality. An International Journal*, 41(5), 861–880. DOI:[10.2224/sbp.2013.41.5.861](https://doi.org/10.2224/sbp.2013.41.5.861)
- Woodward, R., & Neil Jenkins, K. (2011). Military Identities in the Situated Accounts of British Military Personnel. *Sociology*, 45(2), 252–268. DOI:[10.1177/0038038510394016](https://doi.org/10.1177/0038038510394016)

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Гайд

На етапі першого контакту з респондентом представитись, зазначити звідки отримали контакт, запропонувати обрати зручну мову. Розповісти про проект та проговорити необхідність підписання згоди на проведення інтерв'ю, показати/зачитати згоду.

На початку розмови ще раз сказати кілька слів про проект і усно обговорити згоду на проведення і аудіозапис.

Запропонувати надіслати транскрипт на узгодження.

Запитати, яке ім'я використовувати?

- Що було до війни (робота, сім'я, чи мали стосунок до військової справи?)
- Коли і за яких обставин потрапили на війну
- Чому вирішили йти на війну
- Як рідні та близькі відреагували на це рішення?
- Які були перші враження, перші дні на війні (озброєння армії, чим тоді займалась бригада тощо)?
- Яким було перше завдання (чи одне з перших, яке запам'яталось)?
- Що саме Ви робили на війні, що входило до обов'язків?
- Яким був побут на війні (їжа, умови, вільний час тощо)?
- Якими були відносини з колегами, керівництвом, місцевими жителями?
- Кого з побратимів запам'ятали, що це були за люди?
- Як довго Ви були на війні? (постійно чи з перервами? чи їздили додому, як мирне життя чергувалось із військовим?)
- Що найбільше запам'яталось з війни (операція/день, відчуття/почуття, символ тощо)?

- Що для Вас було найскладнішим на війні?
- Який день чи епізод зі спогадів для Вас найстрашніший?
- Чи можна говорити про якийсь позитивний досвід на війні для Вас? Було добре?

- Як опинились в мирному житті? Як проходив процес адаптації?
- Чи підтримуєте зв'язки з фронтом після демобілізації? Як саме?
- Що робили після повернення з війни, що робите зараз/ що плануєте робити після війни?

Демографічний блок:

- Ім'я/псевдонім
- Вік
- Стать
- Місце народження та місце проживання
- Професія, рід занять
- Сімейний стан